

Synopsis

Lewiskring 'The Inklings'

oudstudenten Driestar Hogeschool

2019 – 2020

Ewald Mackay

Inleiding

We zouden dit schooljaar weer drie middagen hebben met onze Lewiskring. Maar wie had ooit kunnen bedenken dat er een corona-epidemie zou uitbreken, waardoor we de laatste twee middagen hebben moeten laten vervallen. We hebben aldus maar één middag gehad, op 29 januari 2020.

Wel heb ik bij wijze van schrale troost op de dag van de tweede Lewismiddag een artikel van mijzelf aan jullie gestuurd over Lewis en het onderwijs. Ik zal deze lezing in voorliggende Synopsis bij de tweede middag opnemen.

En in plaats van de derde middag heb ik een persoonlijke brief gemaakt. Deze brief zal ik in voorliggende Synopsis bij de derde middag opnemen.

Van harte hoop ik dat we volgend schooljaar weer elkaar kunnen ontmoeten!

De eerste middag: 29 januari 2020

Inleiding

Opening: We gedenken Evert Besselen, die op 27 VI 2019 A.D. ons is ontvallen. We lezen Psalm 103 en het gedicht 'De profundis van Guido Gezelle, dat hij schreef naar aanleiding van het overlijden van een leerling uit zijn klas:

Dit gedicht minus het eerste en laatste vers is Gezelle's vertaling van psalm 130 ,*De profundis clamavi ad te Domine, Uit de diepten roep ik tot U, Heere.*

De Profundis

De profundis! klonk de bede,
De profundis! zuchtte 't huis,
't huis, en al die knielden mede,
in godvruchtig stemgedruis.

Uit de diepten roepe ik, Heere,
hoor, ik bidde u, naar mijn stem!
wil uwe oor te mijwaart keren,
die om bijstand biddend bem!

Sloeg gij al mijn zonden gade,
Heer, wie 'n zou niet ondergaan?
Neen, bij u daar is genade,
Heere, uw spreken houdt mij staan!

Staande blijve ik op uw spreken
en ik hope in u, o Heer!
van het vroegste morgenbreken,
tot des avonds wederkeer.

Want bij u is medelijden,
is verzachten des gekwels,
groter als het wederstrijden,
als de boosheid Israëls.

Heere, dat hij ruste in vrede,
zei de priester, ende wij:
Dat hem, in alle eeuwigheden,
't hemels licht geschonken zij!

De profundis! zong de bede,
De profundis! zuchtte 't huis,
zuchtten al die knielden mede,
met verstervend stem... geruis.

Guido Gezelle (1830-1899)
uit: [Kerkhofblommen](#) (1858)

We gaan weer verder met onze reis door de tijd. We bevinden ons in de 20^e eeuw. Welkom in het Grote Huis van de traditie. We zitten op de zolder en voor ons zien we de gedenkbank van het Grote Huis. Welke dingen staan er ingekerfd in deze gedenkbank.

De structuur van de middag is als volgt:

- I. Eigen beelden van de vroege 20^e eeuw
- II. Historisch beeld
- III. Spiegelbeeld

I. Eigen beelden

Jullie beelden:

-oprichting Gereformeerde Gemeenten in 1907

-WOI

Russische Revolutie

-Armoedekwestie: arbeiders

-Burgerlijkheid / genoeglijkheid

-Verzuiling / Rijke Roomsche leven

Mijn beelden: Peerke en zijn kameraden van Van de Hulst weerspiegelt WOI en gaat over een gevlucht Belgisch jongetje dat bij een bombardement zijn benen verloor en naar ons land vluchtte. Vele boeken van Schuil, zoals De katjangs en Rob en de stroper, weerspiegelen de koloniale tijd van ons land.

Deze tijd komt en kwam op me over als een spanning: er ligt dreiging. Het lijkt aan de oppervlakte goed te gaan en het kan niet op met de vooruitgang maar onder de oppervlakte gist al iets. Dat voel ik bijna lijfelijk altijd. Men zag dat niet of wilde dat niet zien. Er was enerzijds de stroom van de moderniteit, maar anderzijds ook wel een stroom daar tegen in, een reactie, een escape.

II. Historisch beeld

De kern hiervan is dat de moderniteit zich baanbrak in politiek, wetenschap, filosofie en cultuur, maar dat anderzijds er ook een reactie tegen de moderniteit kwam, die sterk gericht was op escapisme ofwel vlucht uit de werkelijkheid. Ik zie een tegenstelling tussen modern realisme en anti-modern meta-realisme:

A. Modern realisme

Politiek

Het oude Europa van de vorstenhuizen en de adel zou gaan verdwijnen. Het Franse rijk was door de Franse Revolutie reeds ten onder gegaan en een republiek geworden. In de negentiende eeuw waren het Britse, Duitse, Oostenrijks-Hongaarse en Russische rijk nog zeer sterke monarchale machten. Tussen deze rijken lagen sterke familiebanden: in wezen was de Europese vorstenwereld één familie. In deze familie was nog steeds de oude idee van het christelijke Europa levend.

Oostenrijk-Hongarije had tijdens de Balkan Crisis ofwel de Bosnische Oorlog (1908 – 1909) Bosnië-Herzegowina veroverd op het Ottomaanse rijk. De Servische koning Peter I Karadordevic stond hier

sympathiek tegenover, maar Bosnië-Herzegowina en grote delen van de Servische bevolking wilden echter een onafhankelijke status en richtten zich vanuit een panslavistisch ideaal meer op Rusland. In dit spoor bloeide het Slavische nationalisme op en werd het geheime Servische genootschap *De Zwarte Hand* opgericht. Rusland had onder tsaar Alexander III samen met president Felix Faure van Frankrijk de Frans-Russische Alliantie (1894) gevormd, die onder Georges Clemenceau werd voortgezet, en deze alliantie koesterde ook een sterke sympathie koesterde voor de Slavische volkeren in hun onafhankelijkheidsstrijd tegen Oostenrijk-Hongarije. Onder tsaar Nicolaas II zou Rusland zijn laatste grote bloei beleven. Tegelijkertijd voerde hij een zeer repressief beleid tegen zijn tegenstanders en nam het antisemitisme ongekende vormen aan. De banden tussen de Russisch Orthodoxe Kerk en de keizer waren zeer nauw. Via de vrouw van Nicolaas I, Alix, kwam de Russische *starets* (heilige en gebedsgebezer) Grigori Raspoetin aan het hof waar hij een grote invloed uitoefende op de keizer. In 1904 begon Nicolaas II een oorlog met Japan over beider aanspraak op Korea, een oorlog die in een Russische nederlaag eindigde in 1905. Het verzet onder de Russische bevolking tegen de tsaar begon gestaag te groeien.

De genoemde landen waren (ondanks familiebanden) sterk gekeerd tegen het Britse rijk onder koningin Victoria en de koningen Edward VII en George V dat zijn *splendid isolation* koesterde. Zij verzetten zich met name tegen de door Engeland in Zuid-Afrika gevoerde Boerenoorlogen (1880 – 1902).

De Europese machten zetten de oude, koloniale politiek zoals ze die vanaf de zestiende eeuw voerden, voort in de vorm van het moderne imperialisme. Zij streefden naar een uitbreiding van hun rijken tot aan de einden der aarde. Heel de wereld zou worden opgenomen in de glorie van de Europese beschaving. Met name het Engelse rijk was immens: misschien wel het grootste imperium dat ooit op aarde is geweest. Maar ook de andere Europese grootmachten waren betoverd door dit spel. Het was *de white man's burden* (Rudyard Kipling) om de wereld onder te dompelen in de Europese cultuur. De hele wereld was een buitenpost van Europa.

Veel meer dan tijdens het handelskolonialisme probeerde men de koloniën werkelijk om te vormen naar Europees ideaal. Iedere Europese macht had hierbij zijn eigen aanpak van het koloniale bestuur en zij eigen ideaal van koloniale transformatie. Er ontstond hierdoor een rijk geschakeerde mengcultuur. Spoorwegen werden aangelegd. Talloze zendings- en missiegenootschappen gingen kerkjes en schooltjes stichten (en stonden soms ook kritisch tegenover het imperialisme als zodanig). Er ontstond een bloeiende koloniale literatuur waarin het spanningsveld, kind van twee werelden te zijn, werd verwoord¹. Tegelijk was er ook een grote spanning tussen de Europese moederlanden en hun koloniën (die na de Tweede Wereldoorlog uitmondde in de dekolonisatie).

Nadat Frankrijk en Engeland elkaars koloniale macht in respectievelijk Marokko en Egypte erkenden, vormden zij in 1907 samen met Rusland een Triple Alliantie. Aldus was de basis voor de komende Europese geschiedenis gelegd: Er waren twee allianties, aan de ene kant Oostenrijk-Hongarije, Duitsland en Italië en aan de andere kant Frankrijk, Rusland en Engeland. Binnen dit krachtenveld zou de verdere geschiedenis zich gaan ontploegen.

De algehele situatie was door al deze ontwikkelingen tussen 1900 en 1913 uiterst explosief geworden. De naties hadden een immens zelfbesef dat aan grootheidswaan grensde. De oude, heteronome idee van de *civitas Dei*, die zich geografisch gezien beperkte tot het Avondland, leek te zijn ingewisseld door de autonome idee van Europese monarchale imperia, die zo groot waren dat de zon er niet onder zou gaan. De naties waren bezeten van een expansiedrang die als volkomen

¹ Zie bijvoorbeeld: Hella S. Haasse, *Oeroeg*, Amsterdam, 1948. Ook in de literatuur van de Europese landen werd de koloniale wereld gethematiseerd, zo in *Diet Kramer, Razende Roeltje*, Baarn, 1933 en *Roeland Westwout*, Haarlem, 1937. Zie over Diet Kramer: Ewald Mackay, 'Verlangen naar het mooie, het grote, het goede leven'. De jeugdboeken van Diet Kramer als pedagogische spiegel voor vandaag', in: *DRS Magazine*, mei 2017, 46.5, 44 – 49.

vanzelfsprekend werd beschouwd. Als ergens duidelijk wordt dat de tijdgeest vaak een demon is die de tijdgenoten zelf niet zien, dan hier. Voorvoelde men niet dat dit alles wel eens verschrikkelijk uit de hand zou kunnen gaan lopen? Hoe dan ook, er hoefde niet veel te gebeuren of de lont zou in het kruidvat gaan vallen².

Terwijl tsaar Nicolaas II op zomercruise was in de Baltische gebieden, keizer Wilhelm aan de regatta in Kiel deelnam en koning George V zich bezighield met de Ierse kwestie, werden aartshertog Franz Ferdinand, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije (en neef van keizer Frans Joseph) en hertogin Sofia op 28 juni 1914 vermoord door Gavrilo Prinzip. Prinzip was lid van het Servische geheime genootschap *Eenheid of dood*, beter bekend als *De Zwarte Hand*, dat onder leiding stond van Dimitrijevic, besloten had om de Habsburgse aartshertog Franz-Ferdinand, die spoedig de Oostenrijks-Hongaarse troon zou bestijgen, te doden. Prinzip wilde de vijand van de Slaven doden en het Servische volk wreken.

Aanvankelijk maakte deze moordaanslag niet zo veel indruk. Frans Joseph ging niet naar de begrafenis van Franz Ferdinand en de andere keizers waren ofwel op vakantie ofwel met andere zaken bezig. Dat een krankzinnig vrouw Raspoetin had neergestoken, maakte meer indruk (Raspoeting overleefde de aanslag; in 1916 zou hij tijdens een aanslag wel worden gedood). Von Moltke voelde echter dat er iets zeer dreigends in de lucht hing, maar velen hadden geen idee van wat hier stond te gebeuren. De kogel van Prinzip veranderde de wereldgeschiedenis zoals ooit de neus van Cleopatra dat (aldus Blaise Pascal) had gedaan.

Een week na de moord zocht keizer Franz Joseph middels zijn ambassadeur toenadering tot Wilhelm II. Hij vroeg om Duitse steun bij een afstraffing van Servië. Wilhelm zegde die steun toe, niet zozeer omdat hij zin in oorlog had, maar meer vanwege zijn sympathie voor de vermoorde aartshertog Franz Ferdinand met wie hij goed bevriend was geweest, en uit afkeer van Servië dat hij als een bedreiging voor Oostenrijk zag. Beide keizers dachten dat het om een korte, snelle oorlog zou gaan. Oostenrijk stelde Servië op 23 juli een ultimatum van 48 uur. Het eiste dat haar officieren zouden worden toegelaten voor nader onderzoek van de aanslag en om de het Servische verzet te ontbinden.

De Russische minister van Buitenlandse Zaken, Sergej Sazonov, riep de Russische ministerraad bijeen en riep op tot steun aan de slavische broeders. Keizer Nicolaas vreesde een oorlog maar kon uiteindelijk niet anders dan instemmen met Sazonov en aldus reageerde Rusland met een verklaring van solidariteit met Servië.

Keizer Wilhelm en vooral Von Moltke verklaarden zich daarop solidair met de dubbelmonarchie. De keizer trok op 31 juli door Berlijn en 200.000 mensen verzamelden zich bij zijn keizerlijk paleis om zijn woorden aan te horen: 'En thans lever ik u over aan God. Ga ter kerke, kniel voor God en smee Hem steun af voor ons heldhaftige, Duitse leger'³. Von Moltke zou, aldus Ravenscroft, in trance zijn neergevallen in de aanschouwing van een beeld van de wending van het Duitse lot en van het lot van de wereldgeschiedenis. Von Moltke wilde heel graag afrekenen met Rusland en het daar opkomende socialisme dat ook invloed had op Duitsland. Von Moltke en zijn vrouw Elisa hadden nauwe banden met de grondlegger van de antroposofie, Rudolf Steiner. Steiner bracht hen in aanraking met de graallegende, die zij voorts een eigen Germaanse invulling en kleur gaven. Volgens Von Moltke's *Mitteilungen* – een gestencilde bron die zou circuleren bij geheime genootschappen – zou er een

² Gebaseerd op: Miranda Carter, *De ondergang van het oude Europa. Drie dynastieën, één familie en de opmaat tot de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 2010 (2009); H. Golwitzer, *Europe Europe in the Age of Imperialism, 1848 – 1917*, z.p., 1974; R.R. Palmer, Joel Colton, *A History of the Modern World Since 1815*, New York, 1983 (1950), 550 – 608; Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Amsterdam, 1976;

³ Geciteerd in: Trevor Ravenscroft, *a.w.*, 133 – 134.

nieuwe graaldrager opstaan, maar dan in negatieve zin: een Klingsor (Klingsor is een magiër uit de middeleeuwse Parsifallegende⁴.

Servië boog voor het ultimatum en ging op alle daarin gestelde eisen in. Desondanks verklaarde Oostenrijk-Hongarije toch de oorlog aan Servië en bruskeerde Ruslands loyaliteit aan Servië. Nicolaas II mobiliseerde onder grote druk van Sazonov en de generaals (zelf had de tsaar geen zin in oorlog) zijn troepen. Oostenrijk-Hongarije eiste hierop op 31 juli in een ultimatum van 12 uur dat Rusland de mobilisatie van haar leger zou staken en in een ultimatum van 18 uur aan Frankrijk dat Frankrijk haar Russische bondgenoot niet zou steunen, maar neutraal zou blijven. Rusland antwoordde niet op eht ultimatum en Frankrijk schaarde zich aan Russische zijde vanwege haar verbintenis met dit land en uit anti-Duits sentiment. Engeland kon daarom niet langer buiten de oorlog blijven en verklaarde op 26 april 1915 de oorlog aan de centralen. Italië zou uiteindelijk naar de kant van de geallieerden worden gedrongen en op 23 mei 1915 de oorlog verklaren aan haar vroegere bondgenoten. Duitsland mobiliseerde zijn troepen en verklaarde op 1 augustus de oorlog aan Rusland en op 3 augustus aan Frankrijk. De Grote Oorlog (zoals zij aanvankelijk genoemd werd; pas nadien werd zij aangeduid als Eerste Wereldoorlog) was begonnen. Vier gruwelijke jaren zouden beginnen. De strijd ging tussen de twee allianties, kortweg aangeduid als de centralen en de geallieerden. Men had het idee aan 'ein frischer, fröhlicher Krieg' te zijn begonnen.

De Duitse generaal Ludendorff leidde zeer succesvol de Duitse legers in hun opmars naar België en zorgde aldaar voor grote overwinningen. Er volgde een verschrikkelijk bombardement op Luik. In de IJzer werd heftig weerstand geboden en daar zou tussen 1915 en 1918 een zeer bloedige en langdurende loopgravenoorlog bij Ieper en Paschendale worden gevoerd die uiteindelijk door de Belgen met hulp van de geallieerden zou worden gewonnen. Vele Belgische vluchtelingen zochten asiel in Nederland⁵.

De hoop op een snelle overwinning op Frankrijk werd de grond in geboord vanaf het moment dat de Fransen bij de slag aan de Marne van 5 tot 12 september 1914 de Duitse legers tot stilstand dwongen. Een langdurige loopgravenoorlog volgde. Hier werden nieuwe wapens zoals het machinegeweer en het mosterdgas ingezet en sneuvelden de soldaten bij tienduizenden⁶.

In 1915 probeerden Duitsland en Oostenrijk-Hongarije Rusland te veroveren. Meer dan twee miljoen Russen sneuvelden of werden krijgsgevangen gemaakt maar uiteindelijk wist men Rusland niet op de knieën te krijgen. Wel was de chaos in Rusland compleet en kwam het communisme bovengronds en werd de Russische Revolutie een feit. Tsaar Nicolaas II nam op 15 maart 1917 afstand van de troon. Hij werd in de nacht van 16 op 17 juli 1918 met zijn gezin geëxecuteerd door de revolutionairen. Daarmee was niet alleen de dynastie der Romanovs, maar ook het oude christelijke Russische rijk (met haar ideaal van een Heilige Alliantie) ten einde gebracht. Rusland zou een communistisch land worden waarin de sporen van het oude christelijke ideaal zoveel mogelijk werden uitgewist. Tevens probeerden de geallieerden de, vanwege hun angst voor Rusland met de Duitsers bevriende, Ottomanen aan te vallen bij Constantinopel. Dit mislukte en kostte 145.000 geallieerde soldaten het leven. Wel verzwakte men hierdoor het Ottomaanse rijk en tal van Arabische volkeren en ook vele Zionisten grepen dit aan om zich onder het Ottomaanse juk uit te vechten. De Balfour Declaration van 1917 was hiervan een direct gevolg: Hierin werd een tweestatenoplossing van Palestina voorgesteld. Uiteindelijk zouden de geallieerden, na de overwinning op de centralen, de Ottomaanse gebieden onderling verdelen en daarmee de dreiging die dit Islamitische rijk voor Europa vormde, afwenden.

⁴ Zie hiervoor: Trevor Ravenscroft, *a.w.*, 155. Zie ook www.ElizaGräfinVonMoltke-Huitfeldt.nl.

⁵ Zie hierover het ontroerende jongensboek *Peerke en zijn kameraden* (1919) van W.G. van de Hulst. Van de Hulst organiseerde in Utrecht de opvang van Belgische vluchtelingen.

⁶ Zie hierover de indrukwekkende roman van Erich Maria Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, Utrecht, 2017 (1928).

In 1916 deden de Duitsers een wanhopige poging tot een doorbraak bij Verdun, terwijl de geallieerden bij de Marne aan en offensief begonnen. Bij de slag om Verdun sneuvelden meer dan 300.000 geallieerden en ook meer dan 300.000 centralen. Bij de Slag om de Somme sneuvelden in totaal meer dan een miljoen mannen.

Op 6 april 1917 besloot Amerika bij monde van Wilson deel te gaan nemen aan de oorlog om zo 'de democratie veilig te stellen voor de wereld'. Uiteindelijk zou de aansluiting van Amerika bij de geallieerden de centralen de das om doen. Per maand landden meer dan 250.000 Amerikaanse soldaten op de Franse stranden, vochten bij Verdun en Passchendale.

In Duitsland zelf giste en woelde het vanwege de uitstraling van de Russische Revolutie. Keizer Wilhelm vreesde voor een Duitse revolutie. Hij was daarom tijdelijk uitgeweken naar het Belgische Spa. Door vele Duitsers werd deze vlucht als lafheid en verraad beschouwd. De keizer zou niet meer in Duitsland terugkeren omdat hij op 9 november 1918 door rijkskanselier Max van Baden werd afgezet. Keizer Wilhelm II vluchtte naar Nederland waar hij te Doorn zijn dagen in ballingschap zou slijten tot hij in 1941 overleed. Uiteindelijk werden de centralen op 11 november 1918 tot overgave gedwongen.

Duitsland was daarmee geen keizerrijk meer. Het tweede Duitse rijk was ten onder gegaan. En daarmee was ook het Heilige Roomse Rijk, dat zichzelf als het rijk zag waarop het vierde rijk van Daniël was overgedragen, aan zijn einde gekomen.

Daarnaast was ook aan de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie een einde gekomen. Keizer Frans Josef I stierf in 1916 en zijn achterneef Karel I volgde hem op. Karel I zou zijn leven in ballingschap eindigen. De Balkanstaten zouden zich losmaken van de dubbelmonarchie in zelfstandige staten gaan vormen. Ook dit oude keizerrijk was ten einde.

Toen alle kruitdamp neergedaald was, kwam men tot bezinning over wat de oorlog had tewege gebracht. Meer dan tien miljoen soldaten waren omgekomen. Ongeveer tien miljoen burgers waren het slachtoffer geworden van oorlogsgeweld, pogroms, moordpartijen en andere gruwelen. Meer dan twintig miljoen gewonde soldaten dienden verpleegd te worden. Velen leefden voor de rest van hun leven als oorlogsinvaliden een schamel en moeizaam bestaan. Talloos vele soldaten leden onder *shellshock* (posttraumatische stressstoornis)⁷. Meteen na de oorlog brak de Spaanse griep uit waaraan meer dan twintig miljoen mensen stierven.

Bij het Verdrag van Versailles, dat in 1919 werd ondertekend, werden de centralen door Wilson, Clemenceau en Lloyd George aangewezen als de schuldigen. De centralen kregen zeer zware sancties opgelegd: ze moesten immense herstelbetalingen doen, hun koloniën werden verdeeld, de Ottomaanse gebieden werden tot geallieerde mandaatgebieden verklaard en hun legers werden afgeschaft.

Bij de geallieerden was geen enkel besef van schuld waarneembaar. Zij hadden evengoed meegedaan aan de tomeloze expansiedrang der Europese naties. Deze expansiedrang was uit de hand gelopen. Oostenrijk-Hongarije heeft hier zeer gevaarlijk spel gespeeld door haar eigen ultimatum aan Serë met voeten te treden en is daarmee de hoofdschuldige van de oorlog, maar alle andere partijen droegen ieder hun eigen schuld. Nu kregen echter de centralen de schuld en ze werden ook genadeloos gestraft, zonder enige uitweg tot verzoening. Hoe anders zou de geschiedenis gegaan kunnen zijn als er hier wijzere woorden waren gesproken. In feite werd hier de basis gelegd voor de latere ontwikkelingen die zouden leiden tot de Tweede Wereldoorlog.

⁷ Zie over een Engelse soldaat met shellshock die gewond terugkeerde naar Engeland en daar als leraar geschiedenis aan een college ging werken: R.F. Delderfield, *Al de dagen van mijn leven*, Baarn, 1982 (1972); zie over dit boek: Ewald Mackay, 'To serve them all my days'. De school als gemeenschap', in: Ewald Mackay, *Het Grote Huis. Christelijke geloofstraditie in een (post)moderne wereld*, Apeldoorn, 2013, 44 – 57.

De grote Europese dynastieën, waarin de oude idee van de overdracht van het vierde rijk van Daniël op Rome en nadien op het Heilige Roomse Rijk nog min of meer schimmig en autonoom voortleefde middels nauwe onderlinge verwantschap der vorsten, zijn in 1918 ten onder gegaan.

Het Franse keizerrijk onder Napoleon was tijdens het Congres van Wenen onschadelijk gemaakt.

Het Russische rijk, met zijn ideaal van een Heilige Alliantie, was door de revolutionairen, die de Romanovs hebben vermoord, ingewisseld voor een communistisch rijk.

Het Duitse keizerrijk was geëindigd in een kasteeltje in Doorn, waar Wilhelm II in ballingschap woonde, en ingewisseld voor de republiek van Weimar.

De dubbelmonarchie van Oostenrijk-Hongarije was, sinds de dood van Jozef I en de ballingschap van Karel I, opgeheven en uiteen gevallen in een aantal nieuwe Balkanstaten.

Van de grote familie van Europese monarchen was alleen Engeland nog over gebleven in de gestalte van koning George V, die in 1936 aan zijn longkwalen zou overlijden.

Het werd eenzaam in de Europese monarchale familie en het werd stil aangaande de overdracht van de *civitas Dei*. Maar deze stilte was de stilte voor de storm. De grote ismen zouden zich gaan aandienen als de opvolgers van deze oude idee van de machtsoverdracht. In Rusland zou de koude en volstrekt seculiere en autonome wind van de communistische dictatuur gaan waaien. De Oostenrijker Adolf Hitler zou vanuit Duitsland een nazistisch Derde Rijk gaan opbouwen en waarin hij toenadering zou zoeken tot het oude Romeinse rijk, dat voortleefde in het fascisme van Benito Mussolini. Europa zou zijn nacht in gaan⁸.

Wetenschap en filosofie

De tweede natuurwetenschappelijke revolutie

In de late negentiende en vooral in de vroege twintigste eeuw voltrok zich een tweede natuurwetenschappelijke revolutie. De joodse natuurwetenschapper Albert Einstein (1879 – 1955) schreef in 1905 zijn artikel *Zur Elektrodynamik bewegter Körper (Over de elektrodynamica van bewegende lichamen)*. In dit artikel legde hij de basis voor de speciale relativiteitstheorie. Hierin werd Newtons klassieke fysica van absolute tijd en ruimte vervangen door een fysica van relatieve ruimte en tijd. De kern hiervan is dat de waarnemer niet een stilstaande grootheid is die vanaf een vaststaand punt de werkelijkheid waarneemt, maar dat hij zelf meebeweegt met de ruimte en in de tijd waarin hij zich bevindt en daarom verbonden is met een geheel van waarnemer, bewegende ruimte en voortschrijdende tijd: een spatio-temporeel continuüm (te vergelijken met een treinreiziger die in een rijdende trein zit en een andere rijdende trein passeert waardoor het lijkt of hij stilstaat terwijl hij in feite beweegt). De gehele werkelijkheid beweegt als het ware, waarbij er verschillende snelheden zijn waarmee diverse grootheden bewegen: van relatief trage bewegingen zoals die van planeten tot de zeer hoge snelheid van het licht (wanneer wij sneller dan het licht zouden bewegen zouden we volgens Einstein achteruit reizen in de tijd). Dit continuüm van de drie ruimtedimensies en de tijdsdimensie heeft volgens Einstein de vorm van een kromming.

In 1915 verbond Einstein zijn speciale relativiteitstheorie met zijn algemene relativiteitstheorie. In deze algemene theorie werd de zwaartekracht niet langer gezien als een afzonderlijke grootheid maar als een gevolg van de kromming van ruimte en tijd. In 1919 werd middels een meting van van de door Einstein voorspelde afbuiging van het licht van een ster door de zon deze theorie geverifieerd.

⁸ Gebaseerd op: Miranda Carter, *De ondergang van het oude Europa. Drie dynastieën, één familie en de opmaat tot de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 2010 (2009); R.R. Palmer, Joel Colton, *A History of the Modern World since 1815*, New York, 1983 (1950), 660 – 739; Barbara Tuchman, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, 1989 (1962); Bernard Wasserstein, *Barbarij en beschaving. Een geschiedenis van Europa in onze tijd*, Amsterdam, 2008 (2007).

De speciale relativiteitstheorie vormde tevens de basis van Einsteins theorie over energie. In zijn eveneens in 1905 gepubliceerde artikel *Ist die Trägheit eines Körpers von seinem Energieinhalt abhängig?* (*Is de traagheid van een lichaam afhankelijk van zijn energie-inhoud?*) stelde hij dat er een relatie is tussen massa, energie en de snelheid van het licht: Energie is massa maal het kwadraat van de lichtsnelheid. Hoe kleiner een deeltje is, des te groter de vrijkomende energie is, wanneer dit deeltje wordt gespleten. Met deze theorie was de basis gelegd voor de atoomsplijting, die uiteindelijk de uitvinding en productie van de atoombom mogelijk maakte.

In 1914 vestigde Einstein zich in Berlijn waar hij lid werd van de Pruisische Akademie van Wetenschappen. Hij werd directeur van het Keizer Wilhelm Instituut en zou dat blijven tot hij bij de machtsovername van Hitler vanwege allerlei verwijten aan Einstein als zou hij “joodse wetenschap” bedrijven, naar Amerika emigreerde.

Mede door zijn eigen ontdekkingen, begon bij Einstein zich een aarzeling post te vatten over de wijze waarop bijvoorbeeld lichtdeeltjes zich op het meest elementaire niveau gedragen. In de klassieke fysica was hierbij altijd uitgegaan van een deterministisch model: Deeltjes gedragen zich gedetermineerd en voorspelbaar. Maar meer en meer ging het erop lijken dat deeltjes zich niet gedetermineerd maar contingent gedragen. De met hem bevriende Deense natuurkundige Niels Bohr drong er bij Einstein op aan de klassieke fysica in dezen los te laten, maar Einstein had daar een huiver voor. Had dat te maken met zijn op de Joodse filosoof Spinoza gebaseerde opvatting over God ofwel de Natuur? Als spinozist kon Einstein niet geloven in een God Die persoonlijk voorzienig was, maar geloofde hij wel in een op elementair fysisch vlak gedetermineerde werkelijkheid. In de latere quantumfysica werd en wordt nog steeds geworsteld met de relatie tussen determinatie en contingentie ten aanzien van elementaire deeltjes⁹.

De tweede Verlichting

De natuurkundige en filosoof Ernst Mach (1838 – 1916) vormde een belangrijke verbinding tussen de natuurwetenschappelijke revolutie en de opbloei van het wijsgerige logisch-positivisme. Mach hield zich bezig met experimenten op het vlak van lichtgolven en bekritiseerde reeds voor Einstein Newtons absolute ruimtetheorie. Hij was zowel hoogleraar natuurkunde te Praag als hoogleraar filosofie in Wenen. Als filosoof bepleitte hij in zijn boek *Erkenntnis und Irrtum (Kennis en dwaling)* (1905) een strikt empirische inperking van de filosofie. De filosofie diende van alle metafysische elementen te worden gezuiverd. Machs filosofie baande de weg naar het logisch-positivisme. Naast Mach was het de filosoof Gottlob Frege (1848 – 1925) die een belangrijke basis legde voor het logisch-positivisme. Frege stond aan de wieg van de moderne propositielogica en predicaatlogica en als zodanig legde hij de basis voor de wijsgerige analyse van begrippen en uitspraken, waardoor het latere logisch-positivisme zo bekend zou worden.

In het spoor van Mach en Frege bloeide vanaf 1910 de Wiener Kreis ofwel de Weense Kring op, een school van door de tweede natuurwetenschappelijke revolutie gefascineerde filosofen als Otto Neurath (1882 – 1945), Murtiz Schlick (1882 – 1936) en Rudolf Carnap (1891 – 1970). In zekere zin zou men hier kunnen spreken van een tweede Verlichting.

Genoemde filosofen zetten zich af tegen de oude, idealistische en andere metafysische filosofieën. Zij zagen filosofie in strikte zin als de wetenschap die zich bezig hield met de wijsgerige analyse van in de wetenschappen gebezigde begrippen en methoden. Internationaal sloten filosofen als Bertrand Russell (1872 – 1970) en Alfred North Whitehead (1861 – 1947) zich hier bij aan. Zij schreven gezamenlijk hun *Principia Mathematica* (1910 – 1913) waarin zij wiskunde fundeerden op de

⁹ Zie hiervoor: Nigel Calder, *Einstein en het heelal*, Baarn, 1979.

symbolistische logica. Russell was tevens een uitgesproken atheïst. Hij verwoordde zijn denkbeelden in het essay *Why I Am Not A Christian* (1957).

Kunst en cultuur

Het eerste paneel van de twintigste-eeuwse kunst en architectuur (1900 – 1914) laat zien hoe als reactie op de negentiende eeuw het functionalisme opbloeide.

De neogothiek, die in de negentiende eeuw zozeer gebloeid had, vond in de vroege twintigste eeuw op bescheiden schaal een voortzetting. In 1904 werd de eerste steen gelegd van de kathedraal van Liverpool, één van de laatste en mooiste neogotische kerken. Paus Pius X (1903 – 1914) heeft zich met al zijn krachten ingezet voor een voortzetting van het negentiende-eeuwse Réveil in de twintigste eeuw. Hij richtte zich hierbij vooral op de liturgische en sacramentele verinnerlijking, zoals die zich binnen de muren van de kerkgebouwen afspeelde. De plaats van de Kerk in de moderne, Europese cultuur begon echter kleiner te worden. De kerkelijke kunst zou in de loop der twintigste eeuw meer en meer in de marge terecht komen.

In de wereld buiten de Kerk bloeiden rond 1900 het symbolisme en het expressionisme. Als een reactie op dit symbolisme en voortkomend vanuit het expressionisme ontstond in de vroege twintigste eeuw een nieuwe moderniteit binnen de architectuur en de kunst. Het eerste paneel van de twintigste eeuw (1900 – 1914) laat zien hoezeer dit nieuwe modernisme een rigide functionalisme behelsde. Het weerspiegelde in dezen de tijdgeest van vooruitgang en wetenschap zoals die toen heerste.

De grondlegger van dit functionalisme, de Amerikaanse architect Louis Sullivan (1856 – 1924), muntte de slogan 'form follows function'. In zijn spoor ontstond de Chicago School of Architecture. Sullivan ontwierp de eerste hoogbouw (zo het Wainwright Building in St. Louis) en kan worden beschouwd als de architect van de wolkenkrabber. Ook in de laagbouw werd dit zakelijke, strakke en niet-ornamele functionalisme voortgezet, zo door Sullivans leerling Frank Lloyd Wright (1869 – 1959). In Duitsland kreeg deze school navolging in architectuurschool van het Bauhaus. In Nederland werd Hendrik Petrus Berlage (1856 – 1934) door deze stijloppvatting beïnvloed en hij vormde een eigen rationele, maar niet strikt functionalistische stijl. Berlage oefende invloed uit op de de door Walter Gropius (1883 – 1969) gestichtte Delftse school van Marinus Jan Granpré Molière, die weliswaar een zeker functionalisme voorstond maar ook terug greep op een meer traditionele bouwstijl waarin de universele vormenschoonheid der natuur gestalte kreeg.

In de schilderkunst begon vanuit het expressionisme en symbolisme van de Russische kunstenaar Wassily Kandinsky (1866 – 1944) en de Duitse schilder Paul Klee (1879 – 1940) die zich verenigd hadden in de kunstenaarskring *Der blauwe Reiter*, een beweging in de richting van dit functionalisme, die leidde tot de oprichting door Theo van Doesburg (1883 – 1931) en Piet Mondriaan (1872 – 1944) van de Stijl. Vooral in het werk van Mondriaan is te zien hoe hij meer en meer in de richting van een strakke, mathematische stijl ontwikkelde, waarin het gebruik van primaire kleuren en geometrische vormen kenmerkend zijn. Reeds bij Wassily Kandinsky en bij Kazimir Malewitsj (1879 – 18935) begon de kunst abstracter te worden. In 1909 schilderde Kandinsky zijn schilderij *Murnau, Kohlgruberstrasse*, dat deels nog herkenbaar is als landschap, maar waarin het abstracte reeds bepalend is.

Ook binnen het kubisme is eenzelfde abstracte en functionalistische stijl kenmerkend. Reeds Paul Cézanne (1839 – 1906) bracht in de late negentiende eeuw de vormen van de natuur op het doek terug tot de elementaire geometrische vormen van cirkel, rechthoek, driehoek en kegel. Kunstenaars als Henri Matisse (1869 – 1954), die zichzelf aanduidden als Les Fauves ('de wilden') zochten in dit spoor naar een sterke vereenvoudiging van de vormen en kleuren. Geïnspireerd door Cézanne schilderde Pablo Picasso (1881- 1973), nadat hij in zijn blauwe en in zijn roze periode min of meer

expressionistisch had geschilderd, in 1906 en 1907 zijn *Les demoiselles d'Avignon* en legde daarmee de basis voor het kubisme. In de landschapsschilderkunst was het Lyonle Feininger (1871 – 1956) die het kubisme vormgaf in zijn *Ostsee Schoner* (1924) en ander werk.

Kerk

De grote Réveilpaus Leo XIII (1878 – 1903) leidde de Kerk van Rome met een sterk vertrouwen en een gevoel van optimisme de twintigste eeuw in. In zijn spoor ging paus Pius X (1903 – 1914) voort. Hij wilde de wereld weer terugbuigen naar Christus. Hij richtte zich sterk op de persoonlijke vroomheid en voerde verschillende hervormingen door op het vlak van de liturgie en het Bestuur van de Kerk. Hij bestreed het modernisme van zijn tijd en stelde daar de neothomistische filosofie tegenover. Hij stond kritisch-positief tegenover de democratie en zag de christen-democratie als een waardevolle bijdrage aan het politiek bestel. Zij diende een tegenwicht te vormen tegen het socialisme en het communisme. Pius X zag de gevaren van een al te ver doorgevoerde democratisering én van het totalitaire karakter van het communisme scherp in en hij bestreed dit alles. Tegenover de welingen van zijn tijd bepleitte hij de vrede. Maar ook de Kerk van Rome werd volledig verrast door de plotselinge wending van de geschiedenis in het jaar 1914.

Ook binnen de protestantse wereld probeerde men de geest van het Réveil vast te houden te temidden van de veranderende tijden. De moderniteit werd echter steeds invloedrijker. Albert Schweizer (1875 – 1965) schreef zijn *Geschichte der Leben Jesu Forschung* (1906) en hij maakte hierin een radical onderscheid tussen de historische Jezus (die puur historisch-kritisch dient te worden benaderd) en de morele betekenis van Jezus voor vandaag. De Duitse theoloog Ernst Troeltsch (1865 – 1923) benaderde het christelijk geloof niet langer als een universele waarheid maar als een historisch gegroeide traditie. Hij zag in zijn boek *Protestantismus und Voraugang* (1906) de Verlichting als de grote scheidslijn tussen de oude, katholieke theologie en de nieuwe, protestantse, liberale en schriftkritische theologie en hij koos ondubbelzinnig voor deze laatste vorm van geloof als de meest bij de tijd passende vorm. Waar Troeltsch het geloof historiseerde, benaderde Max Weber (1864 – 1920) het geloof vanuit een sociologische optiek. In zijn *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905) legde hij een verband tussen het calvinisme en de opkomst van het kapitalisme.

Tegenover deze moderne theologische ontwikkelingen probeerde de orthodoxie zich te weer te stellen in de sfeer van het Réveil en de ethische theologie.

Vanuit de Scottisch Free Church trachtte James Denney (1856 – 1917) in zijn boek *Jesus and the Gospel* (1908) zich te weer te stellen tegen de moderne theologie en de historisch-kritische methode. Volgens Denney waren de verschillende Bijbelse bronnen over Jezus betrouwbaar en was er geen wezenlijk verschil tussen de historische Jezus en de bovenhistorische waarheid van Jezus Christus. Er waren in 1904 en 1905 onder de prediking van R.B. Jones en E. Roberts verschillende opwekkingen in Wales.

Ten onzent ontstonden er na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 verschillende kleine, behoudende kerkgenootschappen, zo dat der Gereformeerde Gemeenten in 1906. Binnen de Nederlandse Hervormde kerk werd in 1906 de Gereformeerde Bond opgericht door behoudende hervormden die zich niet wilden afscheiden maar een terugkeer naar de orthodoxie binnen de eigen muren voorstonden. De sfeer en theologie van de nadere Reformatie en de gereformeerde scholastiek werden hier bewaard. De ethische theoloog Isaäk van Dijk (1847 – 1922) nam in *Het wezen des christendoms* (1907) de historisch-kritische methode onder vuur en bepleitte voor een klassiek-christelijke, orthodoxe verbinding van openbaring en geschiedenis.

Over het algemeen stonden de protestanten positief tegenover de democratie en zij probeerden het anti-revolutionaire gedachtengoed binnen eigen partijen vorm te geven. Er was binnen deze partijen ook grote aandacht voor de sociale kwestie. In een meer radicale zin vormde zich het Christen-socialisme van Philip Snowden (1864 – 1937), Willem Banning (1888 – 1971) en anderen. De aanhangers van het christen-socialisme kozen vaak voor socialistische partijen en waren vaak ook pacifistisch¹⁰. Zij verzetten zich sterk tegen het militante nationalisme van hun dagen en vreesden een oorlog.

Naast de gevestigde kerken ontstonden er andere kerkelijke bewegingen zoals het Leger des heils dat een sterk accent legde op de zorg voor armen en misdeelden en de Pinksterbeweging die zich sterk richtte op de charismata¹¹.

Paus Benedictus XV (1914 – 1922) probeerde om de Kerk haar koers te geven temidden van de woedende baren van de Eerste Wereldoorlog. Hij trachtte te bemiddelen tussen de volkeren en de vrede te bewerkstelligen. Op 1 augustus 1917 schreef hij zijn Vredesnota. Deze werd door Engeland en Amerika positief ontvangen, door Frankrijk en Italië met argwaan bejegend en door Duitsland afgewezen. Temidden van alle strijd probeerde de Kerk hulp te verlenen aan krijgsgevangenen en gewonde soldaten en aan de hongerende bevolking. Toen de geallieerden de strijd gewonnen hadden en het Verdrag van Versailles moest worden opgesteld, werd de paus van de tafel geweerd door de geallieerden en met name door Frankrijk. Men wantrouwde de pauselijke vredespolitiek. Op 23 mei 1920 schreef Benedictus zijn *Pacem, Dei Munus Pulcherrimum (Vrede, Gods kostbaarste geschenk)*. Benedictus stelde daarin dat er alleen werkelijk vrede kan zijn als er ook vergeving is. Misschien hadden zijn woorden, als ze waren opgevolgd, de geschiedenis nadien een andere wending gegeven.

B. Meta-realisme

Temidden van dit alles probeerden velen te ontsnappen aan de harde moderniteit met haar kille realisme. Zij zochten het in andere werelden:

-spiritisme: bv. Arthur Conan Doyle (Sherlock Holmes!)

-metarealisme in de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog:

a. Aan Duitse zijde: Erich Maria Remarque, schreef over zijn ervaringen het baanbrekende boek *Im Westen nichts neues*: er is na de ervaring van de gruwelen geen vlucht meer mogelijk. Als de hoofdpersoon Paul terugkeert op een tijdelijk Urlaub gaat hij naar zijn kamer met de boeken, symbool van de Innenwelt, maar de boeken zwijgen, er is geen antwoord meer, er is geen escape; God komt in het boek niet voor.

b. Aan Franse zijde vocht Alain in de loopgraven. Vlak ervoor schreef hij zijn boek *Le grand Meaulness*, dat gaat over een jongen die een soort droomwereld ontdekt: een kasteel waar een trouwerij is, maar die wereld kan hij nadien niet meer terugvinden. De auteur schreef alleen dit boek,

¹⁰ In de boeken van de schrijfster Wilma Vermaat (1873 – 1966) weerspiegelt zich de spanningsvolle verhouding tussen dit christen-pacifisme en de meer gevestigde kerken. Zie bijvoorbeeld: *Oom Johannes*, Amsterdam, 1950.

¹¹ Gebaseerd op: Kardinaal De Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis, Vierde Deel. De nieuwste tijd (1789 – 1949)*, Utrecht, Nijmegen, 1949, 207 – 225; Michael Moxter, Ingolf U. Dalfert, 'Protestant Theology: Germany', in: Alister E. McGraht, *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Cambridge, Massachusetts, 1993, 489 – 511; Gn. Werner, *De Schotse kerkgeschiedenis*, Barneveld, 1991, 94 – 100; Trevor Williams, 'Protestant Theology: Britain', in: Alister McGraht, *a.w.*, 480 – 486.

want toen brak WO I uit en hij stierf in een nameloos massagraf na in een Duitse hinderlaag te zijn gelopen.

b. Jack Lewis als jongen van 19 ook aan het front. Hij zocht een escape in zijn boeken die hij bij zich had. Hij schreef de dichtbundel *Spirits in bondage*, waarin hij de wereld schets als een gevangenis en er is alleen nog de escape van de verbeelding. God kan met deze wrede wereld niets te maken hebben of bestaan.

Het beeld is somber: de meta-realistische wereld lijkt geen uitkomst te bieden tegen het realisme.

III. Spiegel

Is er een ontsnapping aan realisme en immanent meta-realisme? Tenzij we ook realisten worden – wat helaas velen ook in onze kring vandaag doen in onderwijs en levensvisie!!! – moeten we het wel ergens anders zoeken. Is de escape van de innere Emigratie de weg? In wezen niet in seculiere zin maar wel is er een andere innerlijke weg: de weg van de Kerk: het grote Huis. Daarin schuilen we. We mogen schuilen in het land van onze eigen ziel en in de kerk die de ziel van de wereld is (zie de Diognetusbrief: wat de ziel is voor het lichaam zijn de christenen voor de wereld!).

Deze wereld is fundamenteel innerlijk. Daar begint zij. Daar ligt haar kern. Niet in activisme of wat dan ook. Maar zij is niet louter innerlijk. Als de beker overstromt gaat de wijn over de wereld lopen. Dan is de Kerk er in en voor de wereld.

Een hele mooie gestalte hiervan is Pieter van der Meer de Walcheren (1880 – 1970), die het als kind van zijn tijd aanvankelijk zocht in spiritisme, estheticisme en socialisme, maar het daar niet vond: alleen leegte lieten ze achter. Tot hij in 1909 God mocht ontmoeten. Dit gebeurde voor hem in de bedding van de RKK. Hij mocht schuilen in de kerk der eeuwen en tegelijk van grote betekenis worden voor de wereld. Zijn boek *Mijn dagboek* getuigt hiervan op zeer indrukwekkende wijze. Het is eigenlijk augustiniaans: Onrustig is het hart tot het rust vindt in U o Heere.

Lasten we christelijke meta-realisten zijn: in onderwijs of ander werk, in persoonlijk leven en altijd: een boom is geen zuurstoffabriek maar creatuur Gods, Gods hand licht op achter al wat nog goed is in deze gevallen wereld.

De tweede middag: 15 april 2020

Door de corona-crisis ging deze middag helaas niet door. Bij wijze van schrale troost stuurde ik jullie onderstaand artikel. Dit artikel heb ik op verzoek geschreven voor *Zicht*, het blad van de SGP (2017, 3, p. 33 – 37, zie ook mijn website ewaldmackay.nl, onder Publicaties, nr. 198).

Wat ik wel opmerkelijk vind is dat in dit artikel ook de woorden ‘realisme’ en ‘meta-realisme’ centraal staan, die tijdens onze eerste middag ook centraal stonden. Dus je zou dit artikel een uitwerking van deze thematiek richting het onderwijs kunnen noemen.

Hieronder volgt het artikel. Lectori salutem!

‘Ontsnappen aan de stortvloed van onzin’. Pleidooi voor klassiek-christelijke vorming

Dr. Ewald Mackay

Inleiding

We schrijven zondagavond 22 oktober 1939. In gedachten bevinden we ons in St. Mary the Virgin’s Church in Oxford. De kerkdienst is net afgelopen. De studenten lopen even naar buiten om een luchtje te scheppen, waarna ze weer terugkeren in de kerk. Ze hebben deze avond hun geliefde leermeester C.S. Lewis (1898 – 1963) gevaagd of hij met hen wil spreken. Ze zitten met een groot probleem. Er dreigt opnieuw een oorlog. De Eerste Wereldoorlog heeft zeer diepe wonden geslagen bij de oudere generatie. Er waren weinig mannen meer over want velen waren gestorven in de loopgraven. Nu dreigt opnieuw een oorlog: de Tweede Wereldoorlog. Dat alles werpt bij de studenten de vraag op: Wat heeft studeren eigenlijk nog voor zin, als we straks weer de loopgraven in gaan en mogen gaan dienen als nieuw kanonnenvlees op de slachtvelden in Europa? Ze hebben niet voor niets hun leraar C.S. Lewis gevraagd om hen antwoord te geven op deze vraag. Hij vocht zelf mee in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog en heeft haar als enige van zijn kameraden overleefd. Bovendien is hij een diepe denker, een vroom christen én: Hij is hun leraar. Langzaam wordt het stil in het kerkje. Lewis gaat achter de lezenaar staan en ordent zijn papieren. Hij kucht en begint te spreken. Hij houdt een lezing onder de titel ‘Studeren in oorlogstijd’¹². Hij spreekt hierin over de vraag wat de zin is van studeren terwijl de wereld in brand staat. Lewis’ antwoord omvat mijns inziens een visie op klassiek-christelijke vorming. In de spiegel van Lewis’ lezing wil ik daarover in dit opstel iets zeggen met het oog op de huidige tijd¹³. Ik doe dat in de vorm van een klein vierluik waarna ik eindig met een korte bespiegeling met het oog op de huidige tijd¹⁴.

1. De schatten van Egypte

In de klassieke Oudheid waren er, wat de visies op onderwijs betreft, grofweg twee extremen¹⁵.

¹² C.S. Lewis, ‘Studeren in oorlogstijd’, in: *Transpositie en andere toespraken*, Franeker, 2001 (1939), 65 - 78.

¹³ Zie uitvoeriger over Lewis’ visie op onderwijs: Ewald Mackay, *Besloten tuin. C.S. Lewis als leermeester*, Gouda, 2011; Mike Pike, *Mere Education. C.S. Lewis as a Teacher for our Time*, Cambridge, 2013.

¹⁴ Dit opstel is een uitgebreide bewerking van een toespraak die ik op 24 augustus 2017 hield ter gelegenheid van het afscheid van Ir. Piet Murre als manager van de lerarenopleiding van Hogeschool Driestar-educatief.

¹⁵ Zie voor een overzicht van de geschiedenis van het denken over onderwijs: Ewald Mackay, *Meesterschap in spiegelbeeld. Beschouwingen over persoonlijke vorming in het cultuuronderwijs*, Gouda, 2007, 100 – 127.

De ene extreem is die van het realisme. Volgens deze visie zit de leerling op school voor het aanleren van kennis over de *realia* ofwel de concrete dingen, die zijn wat ze zijn en die naar zichzelf verwijzen en niet naar een hogere wereld. Met enige nuancering zou je de Griekse wijsgeer Aristoteles een realist kunnen noemen. De verwording van dit realisme tref je aan bij de sofisten die het onderwijs reduceerden tot pure pragmatiek ten bate van de toekomstige carrière van de leerlingen. De andere extreem is die van het meta-realisme. Dat is de traditie van de innerlijke vorming of *Bildung*. De werkelijkheid is volgens deze visie een venster op een hogere wereld en de leraar probeert zijn leerlingen in te wijden in deze hogere orde van het goede, het ware en het schone. De Griekse wijsgeer Socrates wijdde zijn leerling Plato in in de wijsheid en beiden kun je meta-realisten noemen.

De Kerk der eeuwen heeft zich moeten verhouden tot dit krachtenveld. Zij sloot zich daarbij vooral aan bij de meta-realistische onderwijsvisie. Zij geloofde dat het geoorloofd en geboden was om, gelijk Mozes 'de schatten van Egypte roofde', alles wat edel en voornaam was in het denken van de oude wereld te kerstenen. Een al te sterk dualisme van materie en geest wees zij daarbij af. De concrete, reële wereld is in zichzelf immers wezenlijk en belangrijk. Zij rust echter niet in zichzelf, maar wijst heen naar haar Schepper. Augustinus heeft in zijn boek *Over de christelijke leer (De doctrina christiana)* en *Over het eerste geloofsonderwijs (De rudis catechizandibus)* het heidense denken aldus op grandioze wijze gekerstend. In de Middeleeuwen is deze lijn voortgezet binnen de scholastieke traditie van, bijvoorbeeld, Anselmus van Canterbury en Bonaventura. In de Reformatietijd is deze lijn door Melanchthon, Sleidanus en vele anderen in hervormde zin voortgebouwd.

Het gaat in dit meta-realisme niet om een elitaire manier van denken, in de trant van: voor de eenvoudigen is er het realistische onderwijs en voor de slimmeren het gymnasium. Het gaat erom dat er op elk niveau van onderwijs vanuit de concrete wereld vensters op de hemel worden geopend¹⁶.

Lewis sluit bij deze lijn van het algemene en christelijke meta-realisme aan. Hij noemt haar de Grote Metafysische Traditie. Lewis is wars van elke vorm van plat realisme in het denken over de werkelijkheid en over het onderwijs. Hij heeft zelf voor en na zijn bekering ook veel geleerd van wat hem vanuit deze traditie werd aangereikt:

'Door de grote literatuur te lezen, word ik duizend mensen en blijf toch mezelf. Zoals de nachthemel in een Grieks gedicht zie ik met ontelbare ogen maar ik blijf degene die kijkt. Hier, evenals bij het bidden, beminnen, moreel handelen en kennen, overstijg ik mezelf, en ik ben nooit méér mijzelf dan op deze manier'¹⁷.

Volgens Lewis is het een universeel menselijk verlangen om kennis van de werkelijkheid te verwerven. Zelfs in de loopgraven zijn er vele boeken gelezen en is er onderwijs gegeven. Lewis zelf heeft het in de loopgraven mede gered doordat hij een aantal van zijn geliefde boeken in zijn rugzak had zitten. In de gruwelijke oorlogsrealiteit is het van levensbelang dat er een wereld van de verbeelding en van de innerlijke kennis is. Velen hebben gevoeld en beseft dat deze barre werkelijkheid toch heen wijst naar gene zijde.

Om dit alles spoort Lewis zijn studenten aan om ook in deze bange tijden door te gaan met lezen en zich open te blijven stellen voor de studie.

Het ontroert mij dat Lewis zijn vrije zondagavond aan zijn studenten geeft en ook dat ze hem zo vertrouwen dat ze met hun probleem bij hem komen. Deze gestalte is in zichzelf reeds deel van de vorming die Lewis nastreeft.

¹⁶ Zie hiervoor; Ewald Mackay, *Een venster op de hemel. Christelijk leraarschap in de lespraktijk*, Apeldoorn, 2016.

¹⁷ Dit citaat staat niet in de lezing, maar is van de late Lewis en staat in zijn boek *An Experiment with Criticism*, Cambridge, 1961, 128.

2. Het aanschouwen van God

Lewis vervolgt zijn lezing voor de studenten. Vanuit het universele kader gaat hij naar het christelijke perspectief. Christelijke *Bildung* is een vorm van aanschouwing van God:

*'Daarom kunnen we kennis als zodanig en schoonheid als zodanig nastreven in het vaste vertrouwen dat we daarmee vorderen in de richting van het aanschouwen van God, danwel indirect anderen in die richting helpen'*¹⁸.

In het gebruik van het woord 'aanschouwing' verwijst Lewis naar de mystieke traditie van de Kerk. Daarin gaat het om de *visio beatifica* ofwel de 'zalige aanschouwing van God'. Kennis is hier niet instrumenteel, mechanisch of operationeel maar relationeel: Zij is een vorm van beminnen. Door zich te verwonderen over de bloeiwijze van een plant kan de mens een ervaring van God krijgen. Gods signatuur komt in de schepping tot licht.

Daarnaast sluit Lewis hier nauw aan bij Augustinus' onderscheiding van de Latijnse woorden 'uti' of 'gebruiken' en 'frui' of 'genieten'. Wanneer we iets 'gebruiken' betekent dit dat het altijd bedoeld is om heen te wijzen naar iets hogers: de lof Gods. Met andere woorden: Wanneer de leraar ons een bloem laat zien, wijst die bloem ons niet op zichzelf maar wijst zij heen naar God als haar Schepper. Alle aardse dingen vallen onder de orde van het 'gebruiken'. Het 'genieten' verwijst alleen naar zichzelf. Wanneer we God 'genieten' wordt er niet naar iets "hogers" verwezen (want dat is er ook niet). God liefhebben is in zichzelf genoeg: God òm God liefhebben.

In dit licht mag onze menselijke kennis nooit in zichzelf genoeg worden: Dan wordt zij autonoom. Dat is helaas wat in heel veel onderwijs en wetenschap gebeurt. Ware christelijke *Bildung* is evenwel altijd heteronoom: zij oriënteert zich aan Gods orde die wij niet hebben bedacht.

3. In gesprek gaan met de wereld

In het christelijk onderwijs moet het tevens gaan om de verdediging van het christelijk geloof en om het gesprek met de seculiere wereld van onderwijs en wetenschap. We moeten niet op een eilandje gaan zitten maar vanuit een sterke innerlijke kracht buitenwaarts treden:

*'Goede wijsbegeerte moet er zijn, alleen al omdat slechte wijsbegeerte vraagt om een antwoord. Het nuchtere verstand heeft niet alleen nuchter verstand tegenover zich, maar ook de troebele heidense soorten mystiek die het hele verstand ontkennen'*¹⁹.

Lewis is hier zijn eigen getuige. Er zijn weinig christenen geweest die hieraan meer van hun tijd en denkkraft hebben gegeven dan Lewis. Hij geldt als één van de grote apologeten van de twintigste eeuw. Je kan veel van de vorm en inhoud van zijn apologetiek leren. Zijn apologetiek is niet alleen een inhoudelijke, rationele argumentatie voor het christelijke geloof en wereldbeeld, maar zij is ook een apologetiek van het verlangen, dat verder reikt dan de rede en in het hart zetelt²⁰.

De leraar moet zijn leerlingen helpen om op deze manier in de wereld te gaan staan. Hij moet goed kunnen denken en argumenteren en daarom ook weet hebben wat er speelt in het denken van de eigen tijd. Hij moet zijn leerlingen inwijden in het christelijke wereldbeeld.

4. Ontsnappen aan de tijdgeest

¹⁸ C.S. Lewis, *a.w.*, 72.

¹⁹ C.S. Lewis, *a.w.*, 74.

²⁰ Zie hiervoor: Ewald Mackay, 'Er zat een venster in de tuinmuur. De apologetiek van C.S. Lewis', in: Tom Hage, Ewald Mackay en Johan van Wijk, *Het venster in de tuinmuur. C.S. Lewis als wetenschapper, apologete en romancier*, Apeldoorn, 2016.

Elke christelijke student of leerling moet kennis van het verleden hebben. Immers, het christelijk geloof is bij uitstek de godsdienst waarin de geschiedenis een grote rol speelt: God trad binnen in de geschiedenis tijdens de Uittocht, onder Israël en op het diepst in de incarnatie van Christus. We moeten daarom de geschiedenis in Zijn licht verstaan en de tijdgeest duiden:

'Wat we misschien het meest van alles nodig hebben is gedegen kennis van het verleden. Niet dat het verleden zo iets moois is, maar de toekomst kunnen we niet bestuderen. We moeten toch iets hebben om naast het heden te leggen. Want daardoor gaan we beseffen dat de basisideeën van de ene tijd heel anders zijn dan die van de andere tijd, en dat veel dingen die ongeschoolde mensen voor waar houden slechts voorbijgaande mode zijn. Wie op veel verschillende plaatsen gewoond heeft, zal niet gauw vervallen tot de plaatselijke misvattingen van zijn geboortedorp; een geleerde heeft in veel verschillende tijden geleefd en is daardoor in zekere mate immuun voor de stortvloed van onzin waarmee pers en ether van zijn eigen tijd hem overspoelen'²¹.

Dit alles zegt Lewis over de BBC in 1939. Dat was nog een oase van beschaving in vergelijking met de BNN van vandaag!

Tenslotte

Met behulp van dit vierluik over Lewis is naar mijn overtuiging het meest wezenlijke gezegd over onderwijs als meta-realistische vorming in christelijke zin. Laten wij vandaag blikken in de spiegel van dit christelijke vormingsideaal. Dat ideaal staat mijns inziens haaks op het realisme dat in onze dagen welig tiert.

Er lijkt weliswaar een tegenbeweging te zijn, waarbinnen weer voor *Bildung* wordt gepleit en ook #Onderwijs2032 lijkt openingen te bieden, maar naar mijn idee komt het niet veel verder dan wat uren over burgerschaps- en morele vorming op de vrijdagmiddag. Van een werkelijk inhoudelijke, integrale *Bildung* is weinig sprake. Dit laat mijns inziens iets zien van de grote metafysische verlegenheid waarin onze samenleving is terecht gekomen.

Ik meen dat hier een geweldige mogelijkheid en opdracht ligt voor onze politieke broeders in het Haagse en voor de christelijk-reformatorische scholen in het land! Het komt in dezen vooral op de deugd van de geloofsmoed aan. Hebben we de moed om tegen de pragmatiek van de kenniseconomie, de terreur van de cito-mens en de waan van de veranderingsdrang in te gaan om werkelijk klassiek-christelijke *Bildung* vorm te geven?

Dit alles kan nooit zonder een vorm van lijden. Wij hebben niet eens een dreiging van oorlog, zoals Lewis' studenten die wel hadden, dus laten we de moed vatten om te ontsnappen aan de stortvloed van onzin waarmee pers en ether én het Ministerie van Onderwijs van de eigen tijd ons overspoelen!

Sliedrecht, 1 september 2017 A.D.

²¹ C.S. Lewis, *a.w.*, 74.

De derde middag: 3 juni 2020

Ook deze derde Lewismiddag kon niet doorgaan vanwege de corona-crisis. We hebben aldus maar één middag gehad, dit schooljaar. Ik vind dat heel erg jammer. Ik wil dit echter niet onopgemerkt laten voorbij gaan en schrijf jullie daarom een brief, om zo dit jaar mee af te sluiten en te markeren.

Beste oud-studenten, Dear Inklings,

In 2017 kwam mijn boek *De gedenkbalk van het Grote Huis* uit. Het beeld van de gedenkbalk wil ik in deze brief graag gebruiken om jullie iets te zeggen. Onze Lewiskring heeft voor mij namelijk ook een gedenkbalk.

Ik heb eens even in mijn website zitten kijken en zie voor het eerst in 2010 een Synopsis staan van de Lewiskring. Hierin gaat het ook nog over een eerder jaar, 2009, en wellicht was er nog een eerder jaar, maar ergens in 2008 moet de kring volgens mij zijn begonnen.

De kring is voortgekomen uit de lessen van leerlijn 1 Cuma, met name uit de module Shadowlands waarmee we de Cuma-reis eindigen. Volgens mij is toen spontaan het idee geboren van deze kring: een paar studenten vroegen na de laatste les of we niet konden doorgaan met leerlijn 1 en vooral met Lewis. We fantaseerden over een miljonair die ons een berg geld zou geven zodat we midden in de bossen ergens een soort Lewis Academie konden stichten in een oud klooster. Die miljonair hebben we nog steeds niet gevonden, dus als jullie er één kennen hoor ik het graag! Maar sinds die tijd hebben we drie keer per jaar onze middag gehouden.

Er is steeds een vaste kern die eigenlijk altijd als er geen schoolreizen of vergaderingen zijn komt en er is een wat ruimere kring van oud-studenten die een tijdje komen en dan door allerlei oorzaak zoals uitzending in de zending, gezinsomstandigheden, etc. etc. geen tijd of gelegenheid meer hebben om te komen.

Voor mij is deze kring vooral een reünistenkring. Er zijn studenten bij onze kring die 21 jaar geleden, toen ik op de Driestar begon, in mijn klas zaten en er zijn er die net van school zijn en velen die ergens in de jaren daartussen in de les zaten en ook zijn er enkelen die met een broer of zus en vriend of vriendin meekomen.

Al die jaren mochten we leven en elkaar op onze middagen in Vreugde ontmoeten.

Vorig jaar overleed één van onze geliefde Inklings, Evert Besselen. Dat was en is een grote schok, we moeten hem missen. We hebben zijn naam in de gedenkbalk gekerfd.

Wat een geschiedenis ligt er. Al deze jaren, al jullie namen en de vele gebeurtenissen kerf ik in in de gedenkbalk van het Grote Huis. Voor mij is deze kring en zijn jullie een lichtpunt in deze donkere wereld. Vaak denk ik tijdens deze middagen: Als de werkelijkheid niet gevallen was, dan zouden we onderwijs hebben gehad zoals deze middagen: een werkelijke ontmoeting, diepe gesprekken, werkelijke Joy, geen onvertogen woord, wanklank of dissonant. Alleen het elkander in de ziel zien en ontmoeten in het wezen der dingen.

En toen kwam het schooljaar 2019 – 2020. We hebben maar één, voor mij zeer vreugdevolle, middag gehad. Wie kon vermoeden dat, toen we elkaar de hand schudden bij het weggaan, er dit schooljaar geen middag meer zou komen en we elkaar niet mochten zien of de hand schudden. Corona. Ook onder ons of de onzen was er soms deze ziekte en op sommige plekken is er verschrikkelijk veel leed ontstaan, zo in Nunspeet.

Men wilde ons via Teams laten bijeenkomen. Maar dat zag ik volstrekt niet zitten. Ik vond het al verschrikkelijk dat mijn gewone Cuma-lessen op die manier moesten worden gegeven: het vloekt werkelijk met alles wat voor mij leraarschap is – echte ontmoeting, gedachtenwisseling, aanvoelen

hoe een klas is, etc. – maar des te meer vloekt het met hoe wij als Lewiskring onze middagen hebben.

Dan stuur ik liever een artikel of een brief en heerlijk is het om dan van die of gene een kaart of mail terug te krijgen ter bemoediging. Zelfs kreeg ik van één van jullie een prachtig schrift met daarin alle aanrekeningen van tien jaar Lewiskring, in een zeer precies en helder schrift, zodat ik al mijn zelfs voor mijzelf onleesbare aantekeningen (en waar zijn die allemaal?) nu in een heldere, leesbare vorm in één schrift bijeen vereeuwigd heb gekregen. Jullie kunnen je voorstellen dat ik hier helemaal stil van was en ben. Ik bewaar dit schrift als een kostbare herinnering aan onze kring.

Ik zal nooit vergeten dat toen de week van 8 maart 2020 aanbrak. Dit was voor mij een bijzondere week. Mijn zoon Walther zou op dinsdag 10 maart zijn pws-scriptie die hij voor zijn VWO-examenjaar had geschreven over Pieter van der Meer de Walcheren (op onze eerste middag heb ik het onder meer over deze schrijver gehad) presenteren. Ik had die dag nog les tot zeven uur 's avonds en ben snel naar de trein gerend om op tijd te komen. De corona dreigde al wel wat maar ik had er nog geen echt besef van. Gelukkig kon dezer avond doorgaan.

Twee dagen erna gaf ik tot in de avond mijn lessen voor pabo en lerarenopleiding en donderdagavond ging ik huiswaarts in de vreugde van het komende weekend. Ik kwam thuis en daar hoorde ik van mijn kinderen dat de minister-president zonet had gezegd dat de hogescholen en universiteiten per direct dicht gingen. Sinds deze 12^e maart en tot de huidige dag ben ik niet meer in Gouda geweest. Mijn koffiekop staat nog op mijn bureau want ik moest de trein halen en had geen tijd meer om hem naar beneden te brengen. We zijn nu bijna drie maanden verder.

Jullie en ik zijn aldus in een lock-down beland. Jullie hebben thuis gewerkt, videolessen gemaakt, via teams lesgegeven of onderwijspakketten gemaakt en aan de deur of op school afgegeven. Allemaal hebben we de beklemming gevoeld die over de wereld hangt. Gelukkig kunnen jullie nu aan halve klassen lesgeven en straks aan hele klassen.

Hier in Gouda is dat helaas nog niet het geval en ik ben zeer somber geworden toen ik vorige week vernam dat volgend schooljaar we nog twee perioden lang lesgeven via Teams en daarnaast slechts spaarzaamelijk en aan kleine groepen fysiek les geven. Ik had voor mezelf de horizon gelegd bij aanstaande zomervakantie. Het was afzoen met Teams les te geven maar het is me tot mij eigen verbazing gelukt (na mijn eerste les waren de studenten zelf ook verbaasd en kwamen ze aan de deur een fles echte, fysieke wijn brengen!!!). Maar nu na de zomer zo door te moeten gaan vind ik verschrikkelijk. Nu had ik nog allemaal bekende klassen, maar dan krijg ik ook een aantal volstrekt nieuwe klassen: hoe moet dat?

In den lande en in de wereld is er veel te doen over de diepere betekenis van deze crisis. Is het een oordeel Gods? Is het toeval? Is het boos opzet van Chinese laboratoria die met biologische wapens experimenteren of gevolg van foute omgang met dieren op Chinese markten?

Ik vind het moeilijk. Voor mij hebben de dingen en zo ook heeft deze epidemie meer lagen.

1. God heeft ons ook na de val een morele verantwoordelijkheid gegeven. We moeten goed omgaan met Zijn schepping. Fysiek kwaad of fysiek lijden, zoals de corona-ziekte, is veelal een gevolg van moreel kwaad: kwaad dat mensen aanrichten. Mensen hebben dieren op totaal verkeerde manier verhandeld waardoor dit virus kon ontstaan. Voor mij ligt hier de hoofdoorzaak van het probleem.

2. Is dit dan schuld of oordeel? Ik denk dat veel schuld of oordeel schuld of oordeel is dat we zelf op onze nek halen. Als je in de sloot springt word je nat. Dat is een soort logica van de schuld: je kan niet zo maar iets kapot maken, dan zijn er gevolgen, zoals met onze omgang met de natuur waardoor de ijskap smelt etc. etc. Dat is de logica die God in de schepping legde.

3. God kan daarnaast ook op bijzondere wijze oordelen. Het kan dat dit een voorbeeld daarvan is. Ik laat dat liggen en ga het bevestigen noch ontkennen. Ik weet het niet.

4. Wat ik wel weet is dat God erge omstandigheden – die soms onze schuld zijn of soms Zijn oordeel kunnen zijn of beide – kan aanwenden om een wending te geven. Dan zijn we toch weer bij Lewis: Gods megafoon die ons tot geloof roept en tot bekering of tot loutering. De ziekte kanker is niet door God bedacht maar door de algehele mensheid en haar omgang met de natuur ontstaan en nochtans wendt God het ten goede door ons te louteren of te bekeren.

5. Iets van de echo van de laatste dagen klinkt in algemene zin door in deze epidemie. Ik ben wat kritisch naar mensen die de crisis meteen kant en klaar duiden als verbonden met het getal van het beest, etc. etc. Ik zie het zo dat in algemene en analoge zin in het laatste der dagen – dat is de periode die nu al 2000 jaar duurt, de tijd van de Kerk, de tijd van Christus en de Geest – er hongersnoden en pestilentiën en oorlogen zijn. Overal duikt steeds weer een analogie op van al deze voorzegde dingen en dus ook nu. Wij weten het niet precies want God zegt dat ook in Zijn Woord: de dingen zijn verborgen, maar tegelijk mogen we er wel over nadenken: plaatsbepaling in de tijd: dat is onze hoge opdracht.

Daarom graveer ik deze corona-epidemie in de gedenkboek van het Grote Huis. Daarom schrijf ik ook onze geschiedenis als kring van oud-studenten van dit jaar in de gedenkboek! Laten we niet vergeten! Laten we de tijden trachten te verstaan. Laten we leven vanuit de verwachting van Gods eeuwig Koninkrijk, het eeuwige paradijs, de hof waar Lewis ook van droomde. Moge deze tuin en haar Tuinman Christus onze troost zijn in de donkere tijden waarin wij leven. Het ga jullie wel, ik hoop en bid dat we elkaar volgend schooljaar op onze middagen weer in werkelijkheid mogen ontmoeten van aangezicht tot aangezicht. Jullie zijn altijd in mijn gebeden. God zegene en behoede jullie!

Hartelijke groet,

Ewald Mackay,

Sliedrecht, 2 en 3 juni 2020 A.D.